

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(67): 184-186

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

बि. ए. विनायक: स्वामि

शोधच्छात्रः, वेदान्तविभागः,
कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
चमरजपेटे, बेङ्गलूरु

मार्गदर्शकः

प्रो. वि. गिरीश्वन्द्रः
कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
चमरजपेटे, बेङ्गलूरु

Correspondence:**बि. ए. विनायक: स्वामि**

शोधच्छात्रः, वेदान्तविभागः,
कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
चमरजपेटे, बेङ्गलूरु

वाल्मीकिरामायणजैनरामायणयोः रामपात्रनिरूपणचिन्तनम्

बि. ए. विनायक: स्वामि, प्रो. वि. गिरीश्वन्द्रः**शोधसारः –**

वाल्मीकिरामायणं जैनरामायणं च भारतीयरामकथापरम्परायाः महत्त्वपूर्णं द्वे प्रतिनिधिकृत्ये स्तः। उभयत्रापि श्रीरामः आदर्शनायकत्वेन निरूपितः अस्ति, तथापि तस्य चरित्रनिर्माणं, धर्मदृष्टिः, नायकत्वस्य स्वरूपं, जीवनस्य परमलक्ष्यं च दर्शनभेदेन भिन्नतया प्रतिपादितम्। प्रस्तुते शोधपत्रे वाल्मीकिरामायणे जैनरामायणे च रामपात्रस्य तुलनात्मकं विश्लेषणं कृतम् अस्ति। विशेषतया धर्मपालनम्, मर्यादापुरुषोत्तमत्वम्, अहिंसा, आत्मसंयमः, वैराग्यम्, मोक्षाभिमुखता च इत्येतेषां पक्षाणामाधारेण रामस्य स्वरूपस्य साम्यवैषम्यं विवेचितम्।

अध्ययनेन ज्ञायते यत् वाल्मीकिरामायणे रामः धर्मसंरक्षकः, आदर्शराजा, मर्यादापुरुषोत्तमश्च निरूपितः, यदा जैनरामायणे सः बलदेवस्वरूपेण अहिंसाया, संयमस्य, वैराग्यस्य, मोक्षमार्गस्य च आदर्शः प्रतिपादितः। उभयोरपि रामायणयोः रामः नैतिकमूल्यानां प्रतिष्ठापकः अस्ति, किन्तु तस्य आदर्शस्य दार्शनिकाधारः भिन्नः दृश्यते। अतः एतत् तुलनात्मकाध्ययनं रामपात्रस्य बहुआयामीस्वरूपं प्रकाशयन् भारतीयसाहित्यस्य दार्शनिकवैविध्यं तथा रामकथापरम्परायाः समृद्धिमपि उद्घाटयति।

कुञ्चिकाशब्दाः –

वाल्मीकिरामायणम्, जैनरामायणम्, रामः, रामपात्रम्, बलदेवः, अहिंसा, धर्मः, वैराग्यम्, मोक्षमार्गः।

प्रस्तावना –

भारतीयसाहित्यपरम्परायां रामकथा सर्वाधिकप्राचीना, लोकप्रिया, प्रभावशालिनी च कथापरम्परा वर्तते। महर्षिवाल्मीकिना विरचितं रामायणम् रामकथायाः आद्यं महाकाव्यमिति स्वीकृतम्¹, यस्मिन् श्रीरामः धर्मस्य, सत्यस्य, त्यागस्य, मर्यादायाश्च मूर्तिमान् आदर्शः इति निरूपितः अस्ति। अनन्तरं कालक्रमेण बौद्धादिसम्प्रदायेषु रामकथा स्वस्वदर्शनानुसारं पुनर्व्याख्याता जाता। अनेन रामकथा केवलं साहित्यिकाख्यानरूपेण न, अपि तु विविधदार्शनिकदृष्टीनां प्रकाशनमाध्यमरूपेणापि प्रतिष्ठां प्राप्तवती। जैनसाहित्ये रामकथायाः पुनर्निर्माणं विशेषमहत्त्वमावहति। जैनाचार्यैः रामकथायाः मूलरूपं न परित्यक्तम्², अपि तु जैनदर्शनस्य अहिंसा, संयमः, कर्मसिद्धान्तः, वैराग्यम्, मोक्षमार्गश्च इत्येतेषां तत्त्वानां प्रकाशे तस्याः नवीनव्याख्या कृता। अतः जैनरामायणे रामः न विष्णोरवतारः, किन्तु बलदेवरूपेण निरूपितः³, तस्य चरित्रस्य केन्द्रबिन्दुः युद्धविजयः न, अपि तु आत्मसंयमः, धर्मनिष्ठा, मोक्षाभिमुखता चेति दृश्यते। अनेन जैनरामायणे रामस्य व्यक्तित्वं विशिष्टं दार्शनिकपरिमाणं प्राप्नोति। वाल्मीकिरामायणे तथा जैनरामायणे रामः उभयत्रापि आदर्शनायकत्वेन प्रतिष्ठितः सन् अपि, तस्य चरित्रनिर्माणे, धर्मदृष्टौ, कर्तव्यबोधे, नायककल्पनायां, जीवनलक्ष्ये च महत्त्वपूर्णाः भेदाः दृश्यन्ते। वाल्मीकिना रामः मर्यादापुरुषोत्तमः, आदर्शराजा, धर्मसंरक्षकश्च चित्रितः, यदा जैनाचार्यैः स एव अहिंसात्मकः, वैराग्यप्रधानः, आत्मविजयी च महापुरुषः प्रतिपादितः। अतः एतयोः परम्परयोः रामपात्रस्य तुलनात्मकमध्ययनं भारतीयदार्शनिकचिन्तनस्य वैविध्यं तथा साहित्यिकपरम्परायाः समृद्धिं सम्यक् उद्घाटयति।

अस्य शोधपत्रस्य प्रमुखोद्देश्यं वाल्मीकिरामायणे तथा जैनरामायणे निरूपितस्य रामपात्रस्य तुलनात्मकविवेचनम् अस्ति। विशेषतया रामस्य स्वरूपम्, नायकत्वम्, धर्मदृष्टिः, कर्तव्यपरायणता, अहिंसाविचारः, वैराग्यम्, मोक्षाभिमुखता च इत्येतेषां पक्षाणां समीक्षया उभयोः रामायणयोः रामपात्रनिरूपणस्य साम्यवैषम्यं निरूपयितुं प्रयत्नः क्रियते। अनेन भारतीयरामकथापरम्परायां रामस्य चरित्रं कथं दर्शनभेदेन नूतनार्थं प्राप्नोति इति स्पष्टतया अवगन्तुं शक्यते।

वाल्मीकिरामायणे रामपात्रनिरूपणम् –

महर्षिवाल्मीकिना श्रीरामः केवलं अयोध्यायाः राजकुमारः इति न, अपि तु धर्मस्य, सत्यस्य, मर्यादायाः, आदर्शजीवनस्य च मूर्तिमान् प्रतिरूपः इति निरूपितः। आदिकाव्यस्य आरम्भे एव नारदेन रामस्य गुणानां यत् वर्णनं क्रियते⁴, तेन सः गुणवान्, वीर्यवान्, धर्मज्ञः, सत्यसन्धः, प्रजानां हितचिन्तकः, जितेन्द्रियः च इति प्रसिद्धिं प्राप्नोति। अनेन ज्ञायते यत् वाल्मीकिमुनेः कृते रामः केवलं कथानायकः न, अपि तु समाजस्य नैतिकजीवनस्य आदर्शः अस्ति।

रामस्य व्यक्तित्वे धर्मनिष्ठा प्रमुखगुणरूपेण प्रकाशते। पितुः प्रतिज्ञां रक्षितुं सः राज्याभिषेकं विहाय प्रसन्नचित्तेन चतुर्दशवर्षाणि वनवासं स्वीकरोति⁵। अत्र तस्य निर्णयः व्यक्तिगतसुखदुःखयोः आधारेण न, अपि तु धर्मपालनस्य आधारेण भवति। एवं वाल्मीकिना रामः कर्तव्यपरायणः, सत्यप्रतिज्ञः, धर्मसंरक्षकश्च इति स्वरूपेण प्रतिष्ठापितः।

रामस्य चरित्रे मर्यादापुरुषोत्तमत्वम् अन्यत् महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यम् अस्ति। पुत्ररूपेण पितृभक्तिः, भ्रातरूपेण स्नेहः, पतिरूपेण अनन्यनिष्ठा, मित्ररूपेण विश्वासः, राजरूपेण प्रजावत्सलता च तस्य व्यक्तित्वस्य विविधाः आयामाः सन्ति। प्रत्येकस्मिन् सम्बन्धे सः मर्यादायाः पालनं करोति, अतः सः 'मर्यादापुरुषोत्तमः' इति नाम्ना प्रसिद्धः अभवत्।

वाल्मीकिरामायणे रामः आदर्शक्षत्रियः अपि अस्ति। यदा धर्मस्य रक्षणार्थम् अथवा सज्जनपरित्राणार्थं युद्धस्य आवश्यकता भवति, तदा सः शस्त्रग्रहणं न संकोचेन करोति। खर-दूषण-वधः, वालिवधः, रावणवधश्च धर्मयुद्धस्य सन्दर्भे एव प्रतिपादिताः सन्ति। अतः रामस्य वीरता न स्वार्थपरा, अपि तु धर्मसंरक्षणाय समर्पिता अस्ति।

रामस्य राजधर्मोऽपि वाल्मीकिरामायणे विशिष्टं स्थानं धारयति। रावणवधानन्तरम् अयोध्यायां प्रत्यागत्य सः रामराज्यस्य स्थापना करोति। तस्य राज्ये न्यायः, समता, धर्मपालनं, प्रजासुखं च प्रधानतया दृश्यन्ते। अतः रामः केवलं विजयी नायकः न, अपि तु आदर्शशासकः इति रूपेण चित्रितः अस्ति।

समग्रतया दृष्टे वाल्मीकिरामायणे रामः धर्मस्य, मर्यादायाः, सत्यस्य, त्यागस्य, राजधर्मस्य च समन्वितस्वरूपः अस्ति। तस्य व्यक्तित्वस्य मूलाधारः धर्मपालनम् एवं लोकसंग्रहः भवति। अतः वाल्मीकिना रामः भारतीयसंस्कृतेः आदर्शमानवरूपेण प्रतिष्ठापितः, यस्य चरित्रं युगान्तरपर्यन्तं नैतिकजीवनस्य प्रेरणास्रोतः इति स्वीकृतम्।

जैनरामायणे रामपात्रनिरूपणम् –

जैनरामायणे श्रीरामस्य चरित्रं जैनदर्शनस्य मूलसिद्धान्तानामाधारेण निरूपितं दृश्यते। अत्र रामः केवलम् आदर्शराजा न, अपि तु बलदेवः इति⁶ शलाकापुरुषविशेषः प्रतिपादितः अस्ति। जैनपरम्परायां

बलदेवः शान्तस्वभावः, अहिंसाप्रियः, धर्मनिष्ठः, आत्मसंयमी च भवति। अतः रामस्य नायकत्वं युद्धविजये न, अपि तु आत्मविजये, संयमे, नैतिकजीवने च प्रतिष्ठितं दृश्यते। अनेन जैनाचार्याः रामस्य चरित्रं लौकिकवीरस्य अपेक्षया आध्यात्मिकमहापुरुषस्य रूपेण विकसितवन्तः।

रामस्य व्यक्तित्वे अहिंसा प्रमुखगुणत्वेन प्रतिष्ठिता दृश्यते। जैनदर्शनस्य मूलाधारः अहिंसासिद्धान्तः इति कारणात् रामः यथाशक्ति हिंसात्मककार्येभ्यः निवर्तते। रावणवधस्य उत्तरदायित्वमपि लक्ष्मणाय समर्प्य रामस्य अहिंसात्मकप्रतिमा संरक्ष्यते। अत्र विजयस्य मापदण्डः शत्रुवधः न, अपि तु मनोनिग्रहः, क्षमा, आत्मसंयमश्च इति प्रतिपाद्यते।

जैनरामायणे रामस्य धर्मदृष्टिरपि वाल्मीकिरामायणात् भिन्ना दृश्यते। अत्र धर्मः केवलं राजधर्मः अथवा सामाजिककर्तव्यं न, अपि तु अहिंसा, अपरिग्रहः, संयमः, तपः, कर्मनिर्जरा च इत्येतेषां समष्टिरूपेण विवक्षितः। रामः स्वजीवने एतानि तत्त्वानि आचरन् लोकानां नैतिकजीवनस्य आदर्शं स्थापयति। अतः तस्य धर्मपालनं बाह्यकर्तव्यापेक्षया आन्तरिकशुद्धौ अधिकं केन्द्रितं दृश्यते।

रामस्य चरित्रे वैराग्यभावः अन्यदेकं विशिष्टं वैशिष्ट्यम् अस्ति। राज्यवैभवं, भोगाः, ऐश्वर्यं च अनित्यमिति ज्ञात्वा सः तेषु आसक्तिं न दर्शयति। लौकिकविजयानन्तरमपि तस्य लक्ष्यं राज्यभोगः न, किन्तु आत्मकल्याणमेव भवति। अन्ततः सः राज्यं परित्यज्य मुनिदीक्षां गृह्णाति तथा मोक्षमार्गे प्रवर्तते। एषः प्रसङ्गः जैनरामायणस्य दार्शनिकवैशिष्ट्यं स्पष्टतया प्रकाशयति।

एवं जैनरामायणे रामः आदर्शराजत्वात् अधिकं आध्यात्मिकपुरुषत्वेन प्रतिष्ठितः दृश्यते। तस्य चरित्रे अहिंसा, संयमः, वैराग्यम्, आत्मविजयः, मोक्षाभिमुखता चेति गुणाः प्रधानतया प्रकाशन्ते। अतः जैनाचार्याणां दृष्ट्या रामस्य महानता रावणवधे न, अपि तु स्वान्तःकरणस्य विजये एव निहिता इति निष्कर्षः प्राप्यते।

वाल्मीकिरामायण-जैनरामायणयोः रामपात्रनिरूपणचिन्तनम् –

वाल्मीकिरामायणस्य जैनरामायणस्य च रामपात्रयोः तुलनात्मकमध्ययनात् ज्ञायते यत् उभयत्र रामः आदर्शनायकत्वेन प्रतिष्ठितः अस्ति, तथापि तस्य आदर्शस्य स्वरूपे दार्शनिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णः भेदः दृश्यते। वाल्मीकिना रामः धर्मस्य, मर्यादायाः, सत्यस्य, राजधर्मस्य च मूर्तिमान् आदर्शः इति निरूपितः, यदा जैनाचार्यैः स एव अहिंसायाः, आत्मसंयमस्य, वैराग्यस्य, मोक्षमार्गस्य च प्रतीकत्वेन प्रतिपादितः। अनेन ज्ञायते यत् उभयोः रामायणयोः नायकः एकः एव सन् अपि तस्य व्याख्या दर्शनभेदेन परिवर्तते।

धर्मदृष्ट्यापि उभयोः रामायणयोः विशेषो भेदः प्रतीयते। वाल्मीकिरामायणे धर्मः सामाजिककर्तव्येन, पितृवचनपालनेन, राजधर्मेण, प्रजारक्षणेन च सम्बद्धः दृश्यते। अतः रामस्य प्रत्येकः निर्णयः धर्मसंरक्षणाय भवति। जैनरामायणे तु धर्मस्य स्वरूपम् अहिंसा, संयमः, कर्मनिर्जरा, आत्मशुद्धिः च इत्येतैः तत्त्वैः परिभाष्यते। तस्मात् रामस्य चरित्रे बाह्यकर्तव्यापेक्षया आन्तरिकनैतिकता प्रमुखतां प्राप्नोति। रामस्य नायकत्वेऽपि उभयोः परम्परयोः भेदः स्पष्टतया दृश्यते। वाल्मीकिरामायणे रामः स्वयं रावणवधं कृत्वा धर्मविजयं स्थापयति। जैनरामायणे तु बलदेवस्वरूपत्वात् सः प्रत्यक्षहिंसायाः पराङ्मुखः भवति, रावणवधस्य कार्यं लक्ष्मणेन सम्पाद्यते। अनेन वाल्मीकिरामायणे

क्षात्रवीर्यस्य, जैनरामायणे तु अहिंसासिद्धान्तस्य गौरवं प्रतिपादितम् इति ज्ञायते।

जीवनलक्ष्यस्य विषये अपि उभयोः रामपात्रयोः पर्याप्तो भेदः दृश्यते। वाल्मीकिरामायणे रामस्य चरमलक्ष्यं धर्मराज्यस्य स्थापना, प्रजाहितसाधनं, लोककल्याणं च भवति। जैनरामायणे तु राज्यं लौकिककर्तव्यस्य एकः चरणः मन्यते, मोक्षप्राप्तिरेव जीवनस्य परमपुरुषार्थः इति प्रतिपाद्यते। अतः रामः अन्ते मुनिदीक्षां स्वीकृत्य वैराग्यमार्गे प्रवर्तते।

एवं समग्रतया विचार्यमाणे वाल्मीकिरामायणस्य रामः **मर्यादापुरुषोत्तमः**, जैनरामायणस्य रामः **अहिंसात्मकः बलदेवः** इति स्वरूपे प्रतिष्ठितः दृश्यते। उभयत्रापि रामस्य चरित्रं आदर्शजीवनस्य प्रेरणास्रोतः एव अस्ति, किन्तु वाल्मीकिनः दृष्टौ धर्मसंरक्षणं प्रधानम्, जैनाचार्याणां दृष्टौ तु आत्मसंयमः तथा मोक्षाभिमुखता प्रमुखा इति निष्कर्षः स्वीक्रियते। अतः रामपात्रस्य एतयोः भिन्नयोः व्याख्ययोः माध्यमेन भारतीयदार्शनिकपरम्परायाः वैचारिकवैविध्यं सम्यक् प्रकाशते।

समालोचनात्मकमूल्याङ्कनम् –

वाल्मीकिरामायणस्य जैनरामायणस्य च रामपात्रस्य तुलनात्मकपरिशीलनेन ज्ञायते यत् उभयोरपि ग्रन्थयोः रामः आदर्शपुरुषत्वेन प्रतिष्ठापितः अस्ति, किन्तु तस्य आदर्शस्य प्रतिपादनविधिः भिन्ना वर्तते। वाल्मीकिना रामः सामाजिकधर्मस्य, राजधर्मस्य, मर्यादायाश्च प्रतिपालकत्वेन निरूपितः, यदा जैनाचार्यैः स एव आत्मसंयमस्य, अहिंसाया, वैराग्यस्य च प्रतिमारूपेण चित्रितः। अनेन स्पष्टं भवति यत् रामस्य चरित्रं न स्थिरस्वरूपम्, अपि तु दर्शनभेदेन नवीनार्थं प्राप्नोति।

उभयोरपि रामायणयोः उद्देश्यः समाजे आदर्शजीवनस्य प्रतिष्ठापनमेव अस्ति। तथापि वाल्मीकिरामायणे लोकव्यवहारः, कर्तव्यपालनं, धर्मसंरक्षणं च प्रमुखतया प्रतिपाद्यन्ते, जैनरामायणे तु अन्तःकरणशुद्धिः, आत्मविजयः, मोक्षसाधना च अधिकं महत्त्वं प्राप्नुवन्ति। अतो हि एते द्वौ ग्रन्थौ परस्परविरोधिनौ न, अपि तु भारतीयचिन्तनपरम्परायाः परस्परपूरकौ प्रतिनिधी इति मन्तुं शक्यते।

एतादृशं तुलनात्मकमध्ययनं भारतीयमहाकाव्यपरम्परायाः व्यापकतां, तस्याः दार्शनिकवैविध्यं च उद्घाटयति। एकस्यैव नायकस्य विविधदर्शनानुसारं कृतं पुनर्निरूपणं भारतीयसाहित्यस्य सृजनात्मक-शक्तेः, तात्त्विकगाम्भीर्यस्य च परिचायकम् अस्ति। अतः वाल्मीकिरामायणजैनरामायणयोः रामपात्रस्य तुलनात्मकचिन्तनं साहित्यिकदृष्ट्या, दार्शनिकदृष्ट्या, सांस्कृतिकदृष्ट्यापि महत्त्वपूर्ण-मध्ययनविषयः इति सिद्ध्यति।

उपसंहारः –

वाल्मीकिरामायणस्य जैनरामायणस्य च रामपात्रस्य तुलनात्मका-ध्ययनात् स्पष्टं भवति यत् उभयोः ग्रन्थयोः रामः आदर्शनायकत्वेन प्रतिष्ठितः अस्ति, किन्तु तस्य आदर्शस्य स्वरूपं दार्शनिकदृष्ट्या भिन्नतया प्रतिपादितम्। वाल्मीकिरामायणे रामः धर्मसंरक्षकः, मर्यादापुरुषोत्तमः, आदर्शराजा च निरूपितः, यः सत्यं, कर्तव्यपालनं, लोकसंग्रहं च जीवनस्य परममूल्यरूपेण स्वीकरोति। जैनरामायणे तु

स एव रामः बलदेवस्वरूपेण अहिंसाया, आत्मसंयमस्य, वैराग्यस्य, मोक्षमार्गस्य च आदर्शः इति प्रतिपाद्यते।

उभयोरपि रामपात्रयोः साम्यं नैतिकमूल्येषु, धर्मनिष्ठायां, सत्यपालने, लोकहितचिन्तायां च दृश्यते; परन्तु नायकत्वस्य अवधारणायां, धर्मव्याख्यायां, युद्धदृष्टौ, जीवनस्य परमपुरुषार्थे च महत्त्वपूर्णाः भेदाः विद्यन्ते। अनेन ज्ञायते यत् एकः एव नायकः दर्शनभेदेन विविधरूपेण व्याख्यायितुं शक्यते, तथापि तस्य आदर्शस्वरूपं न कदापि लुप्यते।

अतः वाल्मीकिरामायणजैनरामायणयोः रामपात्रनिरूपणस्य अध्ययनं न केवलं रामकथायाः विकासक्रमं प्रकाशयति, अपि तु भारतीय-दार्शनिकचिन्तनस्य वैचारिकवैविध्यं, साहित्यिकसमृद्धिं, नैतिक-मूल्यानां च उत्कर्षमपि उद्घाटयति। रामस्य चरित्रं युगानुयुगं समाजाय प्रेरणास्रोतः इति सत्यं उभयोरपि परम्परयोः समन्वितरूपेण प्रतिपादितमिति निष्कर्षः।

ग्रन्थाधमर्ण्यम्

1. वाल्मीकिरामायणम् – वाल्मीकिः
2. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम् – हेमचन्द्रः
3. रामायणेतिहासः

पाद टिप्पणी

1. वाल्मीकिरामायणम्, बालकाण्डः, प्रथमः सर्गः
2. हेमचन्द्रः – त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम्
3. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम्, सप्तमं पर्व
4. वाल्मीकिरामायणम्, बालकाण्डः, प्रथमः सर्गः (नारद-वाल्मीकि संवादः)
5. वाल्मीकिरामायणम्, अयोध्याकाण्डम्
6. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम्